

شورای سیاست‌گذاری حوزه‌های علمیه خاوران

مرکز مدیریت حوزه علمیه خاوران

معاونت پژوهش

استان مازندران - شهرستان ساری - مدرسه علمیه تخصصی الزهرا (سلام الله علیها)

عنوان:

تأثیر اعتقاد به معاد در زندگی بشر از منظر خواجه نصیرالدین طوسی

استاد راهنما:

حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای محمود دیانی

نگارنده:

زهرا دهقان

سال تدوین

زمستان ۱۴۰۴

مدیریت

دوره های علمیّه نوآوران

تحمیدیه

سپاس و ستایش خدای را که آثار او بر چهره روز روشن، تابان است و انوار حکمت او در دل شب تار، درخشان. آفریدگاری که خویشتن را به ما شنا سانید و درهای علم را بر ما گشود و عمری و فرصتی عطا فرمود تا بدان، بنده ضعیف خویش را در طریق علم و معرفت بیازماید.

مرکز مدیریت حوزه های علمیّه خوارزم

تقدیم به

ساحت مقدس یوسف زهرا(س) حضرت ولی عصر صاحب الزمان(عج)؛
روح مطهر حضرت امام خمینی(ره)، و ارواح مطهر همه شهدای اسلام و انقلاب
رهبر معظم انقلاب حضرت آیت الله خامنه‌ای(مد ظله العالی)
روح پاک پدرم که عالمانه به من آموخت تا چگونه در عرصه زندگی ایستادگی را تجربه
نمایم و مادرم دریای بیکران فداکاری و عشق، که وجودم برایش همه رنج بود و وجودش
برایم همه مهر.
همسرم، اسطوره زندگی و امید بودنم که سایه مهربانیش سایه سار زندگی می باشد. او که
اسوه صبر و تحمل بوده و مشکلات مسیر را برایم تسهیل نمود.
دو گوهر زندگی که بودنشان معنی هر قدم را هم بوده است.

تقدیر و تشکر

به مصداق «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق» شایسته است از استاد فرهیخته «جناب آقای دیانی» که با کرامتی همچون خورشید سرزمین دل را روشنی بخشیدند و نور دانش را برافروخته کردند تشکر نمایم.

مرکز مدیریت حوزه های علمیه خوارزم

چکیده

اعتقاد به معاد از بنیادی‌ترین آموزه‌های دین اسلام است که نه تنها در حوزه عقاید نظری جایگاه ویژه‌ای دارد، بلکه در شکل‌دهی به رفتار و اخلاق فردی و اجتماعی انسان نیز نقشی اساسی ایفا می‌کند. باور به معاد، انسان را از محدودنگری مادی رها کرده و رفتار او را در چارچوب مسئولیت در برابر خداوند و پاسخگویی در برابر اعمال خود معنا می‌بخشد. از این رو، این اعتقاد می‌تواند به عنوان سازوکاری درونی برای کنترل رفتار و تضمین پایبندی اخلاقی عمل کند. خواجه نصیرالدین طوسی، یکی از برجسته‌ترین فیلسوفان و متکلمان اسلامی، در آثار خود کوشیده است میان آموزه‌های نقلی و عقل فلسفی پیوندی منسجم برقرار کند. وی باور دارد که معاد، تنها یک حقیقت غیبی و اعتقادی نیست، بلکه اساس نظم اخلاقی و اجتماعی بشر است. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای، به بررسی چگونگی و چالش‌های تأثیر باور به معاد در اندیشه خواجه نصیرالدین طوسی بر حیات فردی و اجتماعی انسان می‌پردازد. در این راستا، با استناد به آثار اصلی وی، به‌ویژه *تجريد الاعتقاد و اخلاق ناصری*، و با بهره‌گیری از آیات قرآن کریم و روایات معتبر، نقش معاد در تهذیب نفس، کنترل امیال، شکل‌گیری فضایل اخلاقی و سامان‌دهی روابط اجتماعی تحلیل شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که از دیدگاه خواجه نصیر، باور به معاد با ایجاد ضمانت درونی برای التزام اخلاقی و تبیین عقلانی عدالت الهی، زمینه‌ساز تعادل شخصیتی فرد و تقویت نظم و عدالت در جامعه است. بر این اساس، معاد در اندیشه وی، بنیان تربیت اخلاقی و یکی از ارکان سامان‌یافتگی حیات فردی و اجتماعی انسان محسوب می‌شود.

کلیدواژه‌ها: معاد، اخلاق، تربیت، کلام اسلامی، حیات فردی و اجتماعی، خواجه نصیرالدین

طوسی

فهرست مطالب

مقدمه	۱
فصل اول: کلیات تحقیق	۳
گفتار اول: طرح تحقیق	۴
۱-۱-۱ بیان مسئله	۵
۱-۱-۲ اهمیت و ضرورت تحقیق	۵
۱-۱-۳ اهداف تحقیق	۷
۱-۱-۴ پیشینه تحقیق	۷
۱-۱-۵ پرسش اصلی	۸
۱-۱-۶ پرسش‌های فرعی	۸
۱-۱-۷ فرضیه‌های تحقیق	۹
۱-۱-۹ روش گردآوری اطلاعات و روش تحقیق	۹
گفتار دوم: مفهوم‌شناسی	۱۰
۱-۲-۱ معاد	۱۱
۱-۲-۲ اخلاق	۱۴
۱-۲-۳ تربیت	۱۵
۱-۲-۴ کلام اسلامی	۱۶
۱-۲-۵ حیات فردی	۱۷
۱-۲-۶ حیات اجتماعی	۱۹
گفتار سوم: معرفی شخصیت و آثار خواجه نصیرالدین طوسی	۲۲

- ۱-۳-۱ زندگانی علمی و اجتماعی ۲۳
- ۲-۳-۱ جایگاه علمی و کلامی در جهان اسلام ۲۴
- ۳-۳-۱ آثار مهم مرتبط با موضوع پژوهش ۲۴
- فصل دوم: مبانی فلسفی و کلامی خواجه نصیرالدین طوسی در تبیین تاثیر معاد بر اخلاق ۲۶
- گفتار اول: مبانی کلامی و فلسفی معاد در آثار خواجه نصیرالدین طوسی ۲۷
- ۱-۱-۲ معاد در قرآن کریم: قرائت فلسفی - کلامی و پیامدهای تربیتی ۲۸
- ۲-۱-۲ سازوکارهای اثرگذاری اخلاقی معاد در قرآن ۳۰
- ۳-۱-۲ پیامدهای تربیتی آموزه معاد در قرآن و روایات ۳۴
- ۴-۱-۲ معاد در اصول اعتقادی امامیه: وجوب عقلی و لزوم نقلی ۳۵
- ۵-۱-۲ پیامدهای تربیتی اصل معاد در کلام امامیه ۳۶
- ۶-۱-۲ جایگاه معاد در اندیشه خواجه نصیرالدین طوسی ۳۸
- گفتار دوم: ابعاد فلسفی و کلامی آموزه معاد در اندیشه خواجه نصیرالدین طوسی ۴۱
- ۱-۲-۲ بعد فلسفی آموزه معاد در اندیشه خواجه نصیرالدین طوسی ۴۲
- ۲-۲-۲ بعد کلامی آموزه معاد در اندیشه خواجه نصیرالدین طوسی ۴۴
- ۳-۲-۲ تحلیل انتقادی و مقایسه تطبیقی ۴۵
- فصل سوم: نقش کارکردی آموزه معاد در شکل‌دهی مسئولیت‌پذیری اخلاقی و مهارت‌های
اجتماعی ۵۴
- گفتار اول: مسئولیت‌پذیری اخلاقی بر پایه آموزه معاد ۵۵
- ۱-۱-۳ جایگاه اختیار در انسان‌شناسی قرآنی و کلام امامیه ۵۶
- ۲-۱-۳ نسبت اختیار با مشیت الهی؛ اصل «امر بین الامرین» ۵۸
- ۳-۱-۳ عدالت مطلق و انگیزه درونی اخلاق در آموزه معاد ۵۹
- ۴-۱-۳ غایت‌مندی جهان و مسئولیت اخلاقی ۶۰
- ۵-۱-۳ خودکنترلی و کارکرد تقویمی معاد ۶۱

- گفتار دوم: سازوکارهای تأثیر آموزه معاد بر مسئولیت‌پذیری اخلاقی ۶۳
- ۱-۲-۳- سازوکارهای روانی؛ ایجاد نیروی بازدارنده درونی ۶۵
- ۲-۲-۳ سازوکارهای اجتماعی؛ نهادینه‌سازی عدالت و اعتماد پایدار ۶۶
- ۳-۲-۳ سازوکارهای وجودی؛ تثبیت تعهد کلان به هدف خلقت ۶۷
- گفتار سوم: تفاوت رویکرد امامیه با مکاتب دیگر در ضمانت اجرای اخلاق بر پایه آموزه معاد ۷۰
- ۱-۳-۳ مبانی نظری مکاتب رقیب در نسبت معاد و اخلاق ۷۳
- ۲-۳-۳ نظام‌های اخلاق سکولار ۷۹
- ۳-۳-۳ جمع‌بندی تطبیقی ۸۱
- گفتار چهارم: راهبردهای مهار رذایل اجتماعی با تکیه بر آموزه معاد ۸۳
- ۱-۴-۳ بازپروری مفاهیم دینی و کارکرد تربیتی معاد ۸۴
- ۲-۴-۳ تقویت خودآگاهی و خودکنترلی فردی ۸۹
- فصل چهارم: بررسی امکان مساعدت تحلیل‌های معاد شناختی خواجه به مسائل اخلاقی و اجتماعی معاصر ۹۴
- گفتار اول: تبیین مسئولیت‌پذیری اخلاقی بر پایه معاد ۹۵
- ۱-۱-۴ تبیین پیوند هستی‌شناختی مسئولیت‌پذیری اخلاقی با اصل معاد ۹۸
- ۲-۱-۴ تبیین مبنای هستی‌شناختی مسئولیت‌پذیری اخلاقی بر اساس نظریه اعاده اجسام ۱۰۰
- ۳-۱-۴ تبیین سازوکار تربیتی معاد در نهادینه‌سازی اخلاق فردی و مسئولیت‌پذیری اخلاقی ۱۰۱
- ۴-۱-۴ تحلیل تاریخی کارکرد اجتماعی مسئولیت‌پذیری اخلاقی مبتنی بر معاد ۱۰۳
- ۵-۱-۴ تبیین پیوند معاد و عدالت اجتماعی در اندیشه خواجه نصیرالدین طوسی ۱۰۵
- گفتار دوم: کارکردهای اخلاقی باور به معاد در مواجهه با مسائل اخلاقی معاصر ۱۰۸

- ۱-۲-۴ تهذیب نفس به عنوان پیامد مستقیم معادباوری ۱۱۱
- ۲-۲-۴ اخلاص به عنوان معیار ارزش فعل اخلاقی ۱۱۴
- ۳-۲-۴ مسئولیت پذیری فردی و اجتماعی در پرتو برهان عدل ۱۱۷
- ۴-۲-۴ بازسازی سرمایه اجتماعی در پرتو ضمانت اخروی ۱۲۰
- گفتار سوم: چالش‌ها و راهکارهای اجتماعی و نهادی باور به معاد ۱۲۶
- ۱-۳-۴ موانع کارکردی شدن آموزه معاد ۱۲۷
- ۲-۳-۴ الگوی سه‌لایه تحقق اجتماعی اخلاق معاد محور ۱۳۸
- نتیجه گیری ۱۴۴
- پیشنهادها ۱۴۵
- فهرست منابع ۱۴۸

واگذاری کامل فعل به انسان، هرچند اختیار را حفظ می‌کند، اما پیوند فعل انسانی را با نظام غایت‌مند و عدالت الهی سست می‌نماید و ضمانت فرامادی حسابرسی اخروی را تضعیف می‌کند.^۱

کلام امامیه، با اتخاذ موضع میانی «امر بین‌الامرین»، می‌کوشد از این دو افراط پرهیز کند. بر اساس این نظریه، انسان فاعل حقیقی کنش خویش است، اما فعل او در افق علم، قدرت و عدالت الهی معنا می‌یابد. بدین ترتیب، هم امکان انتساب واقعی فعل به فاعل انسانی حفظ می‌شود و هم داوری اخروی به‌عنوان تجلی عدالت الهی، مبنای عقلانی و کلامی خود را از دست نمی‌دهد.^۲

اهمیت این چارچوب در بحث معاد، به‌ویژه در پیوند با نظریه اعاده اجسام و استمرار هویت شخصی آشکار می‌شود. همان‌گونه که خواجه نصیرالدین طوسی در *تجريد الاعتقاد* تصریح می‌کند، اگر هویت شخصی انسان در قیامت استمرار نیابد، انتساب جزای اخروی به فاعل دنیوی فاقد مبنای عادلانه خواهد بود.^۳ از این رو، امر بین‌الامرین، در کنار نظریه اعاده اجسام، شرط امکان پیوند معنادار میان کنش اختیاری در دنیا و داوری نهایی در آخرت را فراهم می‌آورد.

بر پایه این مبانی، می‌توان گفت که سازوکارهای چندلایه مسئولیت اخلاقی—که در گفتار سوم در سطوح معرفتی-کلامی، نهادی-ساختاری و فرهنگی-اجتماعی تحلیل شد—تنها در چارچوبی قابل تبیین منسجم‌اند که در آن، اختیار انسان، استمرار هویت اخلاقی و عدالت

۱- قاضی عبدالجبار، شرح الأصول الخمسة، قاهره: مکتبه وهبه، ۱۹۹۶م، ص ۳۹۵-۴۰۲.

۲- علامه حلی، کشف المراد فی شرح تجريد الاعتقاد، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۷ق، ص ۴۵۱-۴۵۵.

۳- خواجه نصیرالدین طوسی، تجريد الاعتقاد، ص ۳۵۶-۳۵۹ (مبحث المعاد)؛ همان، ص ۳۷۸-۳۸۲ (اعاده اجسام).

اخروی به صورت به هم پیوسته فهم شوند. هرگونه اختلال در یکی از این عناصر، به تضعیف کلی نظام مسئولیت‌پذیری اخلاقی می‌انجامد.^۱

در نتیجه کارآمدی اجتماعی اخلاق معادمحور، نه حاصل توصیه‌های هنجاری یا مداخلات بیرونی، بلکه نتیجه انسجام نظری میان مبانی کلامی امامیه، شرایط ساختاری تحقق اخلاق و افق غایت‌شناختی حیات انسانی است. این انسجام، آموزه معاد را از سطح یک باور فردی فراتر برده و آن را به شرط امکان نظری مسئولیت‌پذیری پایدار در حیات اجتماعی تبدیل می‌کند.

مسئولیت‌پذیری حوزه‌های علمیه خواهران

---

^۱ - سید محمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲۰، ص ۷۴-۷۶ (ذیل آیه ﴿كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِيْنَةٌ﴾).

نتیجه گیری

معاد، یکی از بنیادی ترین آموزه های اعتقادی در نظام کلام اسلامی است که بیانگر ساختار عدالت الهی و غایت اخلاقی خلقت انسان می باشد. باور به معاد صرفاً یک اصل ایمانی نیست، بلکه مبنای نظم در رفتار فردی و اجتماعی و ضامن پویایی اخلاق دینی شمرده می شود. در این پژوهش پس از بررسی چگونگی و چالش تاثیر باور به معاد در زندگی بشر از منظر خواجه نصیر به این نتیجه دست یافتیم معاد جایگاهی بنیادین در ساختار اخلاق اسلامی دارد و به مثابه حلقه اتصال میان اعتقاد، اخلاق و تربیت عمل می کند. در سطح نظری تأکید خواجه نصیر بر معاد جسمانی و حفظ هویت شخصی انسان، نقش اساسی در تبیین عدالت الهی و معنادار شدن نظام ثواب و عقاب دارد. معاد در این چارچوب، صرفاً امری اخروی نیست، بلکه شرط امکان اخلاق، تکلیف و مسئولیت انسانی به شمار می آید. در سطح فردی، سازوکار درونی تنظیم رفتار اخلاقی است و از طریق تقویت وجدان اخلاقی، تعادل خوف و رجاء و فرآیند تهذیب نفس، اخلاق را از سطح توصیه های ناپایدار به مرتبه ملکه پایدار ارتقا می دهد در سطح اجتماعی، معاد مبنای مسئولیت پذیری اجتماعی، عدالت خواهی و نظارت درونی بر رفتار جمعی است. جامعه معادباور، اخلاق را صرفاً متکی بر قوانین و ضمانت های بیرونی نمی داند، بلکه آن را به پاسخ گویی نهایی انسان در پیشگاه الهی پیوند می زند.

در مبحث دیدگاه تطبیقی، دیدگاه امامیه در اندیشه خواجه نصیر، مبتنی بر اصل «امر بین الامرین»، نسبت به رویکردهای جبرگرایانه یا تفویض محور، توان بیشتری در جمع میان اختیار انسان، مسئولیت اخلاقی و عدالت اخروی دارد و از انسجام نظری بالاتری برخوردار است. بر اساس این قاعده، انسان فاعلی مختار است که افعال او نه محصول جبر مطلق اند و نه رها از مشیت الهی؛ بلکه در چارچوب اراده و حکمت الهی تحقق می یابند. این تبیین، امکان مسئولیت اخلاقی، ثواب و عقاب و در نهایت، عدالت اخروی را معنادار می سازد. بر این اساس، می توان نتیجه گرفت که در اندیشه خواجه نصیرالدین طوسی، معاد نه صرفاً آموزه ای اخروی، بلکه هسته ای ساختاری در نظام کلامی امامیه است که با حفظ هم زمان عدل الهی، اختیار واقعی انسان و

انسجام درونی باور دینی، امکان صورت‌بندی پایدار مسئولیت اخلاقی و نظم اجتماعی را فراهم می‌آورد و بدین‌سان، پاسخ کلامی منسجمی به مسئله پیوند ایمان، اخلاق و اجتماع ارائه می‌دهد.

پیشنهادها

با توجه به نتایج تحقیق و محدودیت‌های پژوهش حاضر، پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

۱- انجام پژوهش‌های تطبیقی میان دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی و سایر متفکران امامیه یا فلاسفه اسلامی، با تمرکز بر نقش معاد در اخلاق عملی.

۲- بررسی کارکردهای روان‌شناختی و تربیتی باور به معاد در جوامع معاصر، به‌ویژه در حوزه شکل‌گیری وجدان اخلاقی.

۳- تحلیل انتقادی نسبت اخلاق معادمحور با نظریه‌های اخلاق سکولار معاصر، با تأکید بر مسئله ضمانت اخلاق.

۴- پژوهش مستقل درباره امکان کاربست الگوی اخلاق معادمحور خواجه نصیر در نظام‌های آموزشی و تربیتی اسلامی.

۵- توجه به این نکته که پژوهش حاضر به دلیل ماهیت نظری خود، وارد بررسی‌های میدانی و تجربی نشده است؛ از این‌رو، انجام تحقیقات تجربی در این زمینه می‌تواند به تکمیل نتایج کمک کند.

فهرست منابع

* قرآن كريم

* نهج البلاغه

۱. ابن ابى جمهور، محمد بن زين الدين، عوالى اللئالى العزیزیه فى الأحادیث الدینیة، تحقیق مجتبى عراقى، قم: دار سیدالشهدا للنشر، چاپ اول، ۱۴۰۵ق.
۲. ابن سینا، حسین بن عبدالله، احوال النفس: رساله فى النفس و بقائها و معادها، تحقیق احمد فؤاد اهوانى، پاریس: نشر بیلیون، ۲۰۰۷م.
۳. -----، الشفاء (الالهيات)، مقاله نهم.
۴. -----، النجاة من الغرق فى بحر الضلالات، تصحیح محمدتقی دانش پزوه، تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۹ش.
۵. ابن شعبه حرانى، حسن بن على، تحف العقول عن آل الرسول، تحقیق على اكبر غفارى، قم: جامعه مدرسین، چاپ دوم، ۱۴۰۴ق.
۶. ابن فارس، احمد بن فارس، معجم مقایس اللغة، ج ۴، قم: دفتر انتشارات اسلامى، ۱۴۰۴ق.
۷. ابن مسكويه، احمد بن محمد، تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، قم: منشورات رضی، ۱۴۰۹ق.
۸. ابن منظور، محمد بن مكرم، لسان العرب، ج ۱، ۳، ۱۰، ۱۲، ۱۴، بیروت: دارصادر، ۱۴۱۴ق.
۹. ابن فوطى، محسن بن محمد، الحوادث الجامعة و التجارب النافعة فى المئه السابعة، تحقیق محمد كاظم محمودى، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹.

۱۰. اشعری، ابوالحسن، مقالات الإسلامیین و اختلاف المصلین، جلد ۲، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۱۱. افراسیاب پور، علی اکبر، «عرفان سهروردی»، نشریه حافظ، شماره ۱۱، ۱۳۸۳ش.
۱۲. آذری حسین، «تحلیل براهین معاد نزد خواجه نصیرالدین طوسی»، فصلنامه قبسات، سال هجدهم، ش ۶۹، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۹۵ش.
۱۳. آذری، حسین، تحلیل رابطه عدالت و ایمان به معاد، فصلنامه پژوهش‌های کلامی، قم: دانشگاه قم، سال ۱۳۹۵ش.
۱۴. آذری، محمد رضا، اخلاق و معاد در قرآن کریم، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ اول، ۱۳۹۵ش.
۱۵. آشتیانی، سید جلال‌الدین، شرح بر زاد المسافر، قم: بوستان کتاب، چاپ اول، ۱۳۸۱ش.
۱۶. -----، شرح حال و آرای فلسفی ملاصدرا، قم: بوستان کتاب، چاپ دوم، ۱۳۸۵ش.
۱۷. آمدی، عبدالواحد، غررالحکم و دررالکلم، تحقیق مصطفی درایتی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۶ش.
۱۸. آملی، محمدتقی، درالفوائد، قم: مؤسسه دارالتفسیر، چاپ دوم، ۱۳۷۴ش.
۱۹. بغدادی، عبدالقاهر بن طاهر، أصول الدین، تحقیق: محمد محیی الدین عبدالحمید، قاهره: مکتبه النهضه المصریه، چاپ اول، ۱۹۲۸م.
۲۰. تفتازانی، سعدالدین، شرح المقاصد، ج ۵، قم: انتشارات رضی، ۱۴۱۲ق.
۲۱. جعفری، محمدتقی. ترجمان وحی و عقل در فلسفه اسلامی. تهران: مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری، چاپ اول، ۱۳۸۰ش.

۲۲. حسن زاده آملی، حسن، دروس معرفت نفس، قم: انتشارات الف لام میم، چاپ اول، ۱۳۸۱ش.
۲۳. خامنه‌ای، سید محمد، حکمت متعالیه و ملاصدرا، قم: بنیاد حکمت اسلامی صدرا، ۱۳۸۴ش.
۲۴. خمینی، سید روح‌الله، تقریرات فلسفه امام خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۵ش.
۲۵. رازی فخرالدین محمد بن عمر، المحصل فی أصول الدین، تحقیق: طه جابر فیاض العلوانی، بیروت: مؤسسه الرساله، چاپ دوم، ۱۴۱۴ق.
۲۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، بیروت: دارالقلم، ۱۴۲۴ق.
۲۷. رفیعی پور حسن، جامعه‌شناسی دینی، تهران: انتشارات سمت، چاپ ششم، ۱۳۹۸ش.
۲۸. زمخشری، محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، ج ۳، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۰۷ق.
۲۹. سبحانی، جعفر، اصالت روح از نظر قرآن، قم: نشر توحید، چاپ اول، ۱۳۹۳ش.
۳۰. -----، الالهیات علی هدی الكتاب و السنه، قم: مؤسسه امام صادق (ع)، چاپ اول، ۱۴۲۰ق.
۳۱. شرف الدین، سید عبدالحسین، الإسلام و نظام الحیاء، بیروت: دارالاضواء، چاپ دوم، ۱۴۰۳ق.
۳۲. شهرستانی، عبدالکریم، الممل و النحل، ج ۱، قم: الشریف الرضی، ۱۳۶۴ش.
۳۳. شیخ مفید، محمد بن محمد، اوائل المقالات فی المذاهب المختارات، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.

۳۴. شیرازی، عبدالجبار بن احمد، شرح الاصول الخمسه، قم: دارالکتب الاسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۴ق.
۳۵. صدرالدین شیرازی (ملاصدرا)، محمد بن ابراهیم، الحکمة المتعالیة فی الأسفار الأربعة، ج ۹، قم: داراحیاء التراث، ۱۴۱۰ق.
۳۶. ضیائی فر، سعید، جایگاه مبانی کلامی در اجتهاد، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۲ش.
۳۷. طباطبائی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲۰، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۴ش.
۳۸. طوسی، محمد بن محمد (خواجه نصیرالدین)، *تجريد الاعتقاد محمد بن محمد (خواجه نصیرالدین)، ۲ق.
۳۹. -----، اخلاق ناصری، تصحیح مجتبی مینوی، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۶ش.
۴۰. -----، رساله فی المعاد، در: مجموعه رسائل فلسفی، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۰ق.
۴۱. -----، الاقتصاد الهادی إلى طریق الرشاد، قم: دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۰۰ق.
۴۲. علامه حلی، کشف المراد فی شرح تجريد الاعتقاد، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۷ق
۴۳. فارابی، ابونصر، آراء اهل المدينة الفاضلة، بیروت: دارالمشرق، ۱۹۹۵م.
۴۴. فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، قم: دارالهجرة، ۱۴۱۴ق.
۴۵. قزوینی زکریا بن محمد، آثار البلاد و اخبار العباد، بیروت: دارصادر، بی تا.
۴۶. مصباح یزدی، محمدتقی، آموزش عقاید، تهران: نشر امیرکبیر، چاپ اول، ۱۳۸۴ش.

۴۷. مطهری، مرتضی، جامعه و تاریخ، تهران: صدرا، ۱۳۸۶ش.
۴۸. -----، زندگی جاوید، تهران: انتشارات صدرا، چاپ اول، ۱۳۷۴ش.
۴۹. -----، انسان و ایمان. تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۸۷ش.
۵۰. -----، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: صدرا، ۱۳۸۸ش.
۵۱. مظفر، محمدرضا، عقائد الامامیه، قم: دارالتعارف، ۱۴۲۳ق.
۵۲. معلوف، لوئیس، المنجد فی اللغه و الاعلام، قم: اسماعیلیان، ۱۳۷۱ش.
۵۳. همدانی، رشیدالدین فضل الله، جامع التواریخ، جلد ۲، تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز، ۱۳۷۳.

منابع لاتین

Kant, I. (1998). Groundwork of the metaphysics of morals (M. Gregor, Trans.). Cambridge University Press. (Original work published 1785)

Bentham, J. (1907). An introduction to the principles of morals and legislation. Clarendon Press. (Original work published 1789)

Rawls, John.

A Theory of Justice. Revised edition. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999. Originally published 1971.

Rawls, John.

Political Liberalism. New York: Columbia University Press, 1993.

Sen, Amartya.

Development as Freedom. Oxford: Oxford University Press, 1999.

Sen, Amartya.

The Idea of Justice. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009.

مرکز مدیریت حوزه های علمیة تهران